

<https://doi.org/10.3176/hum.soc.sci.1965.2.02>

O. KARMA

RIIKLIK-MONOPOLISTLIKUST KAPITALISMIST KODANLIKUS EESTIS

Sotsialistliku revolutsiooni objektiivsetest eeldustest on senini kõneldud seoses Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooniga. Eesti NSV ajaloos tuleb aga samal probleemil peatuda ka ühenduses 1940. aasta sotsialistliku revolutsiooniga. Käesolevas artiklis käsitletakse vaid selle probleemi üht komponenti, nimelt riiklik-monopolistlikku kapitalismi Eestis.

Riiklik-monopolistliku kapitalismi tugevnemine on iseloomulikuks jooneks kapitalismi viimasele staadiumile ja tähendab tootmise ühiskonnastumise seaduspärasest arengust selle formatsiooni piirides. Kapitalismi areng on oma loomult stiihiline, kusjuures uued lahendused on sageli kasvanud välja erakordsetest raskustest ja kriisidest. Üheks selliseks raskeks ajajärguks kapitalismile oli Esimene maailmasõda, kus otsese sõjalise võimsuse kõrval omandas üha suurema tähtsuse sõdivate poolte majanduslik, eriti tööstuslik potentsiaal. Seetõttu olid kõik sõdivad riigid sunnitud sõja venimisel igati tugevdama riigi osa majanduses, eriti selleks, et maksimaalselt rakendada tööstusettevõtete võimsusi ja transpordivahendeid. Siinkohal pole vaja pikemalt kõnelda sellest, et reaktioonilis-bürokraatliku riigivõimu puhul kaasnesid riiklik-monopolistlikule kapitalismile riigivargused ja kapitalistide maksimaalsed kasumid, tööliste osaks aga oli «sõjaline sunnitöö». Vaatleksime vaid ajaloo dialektikast tulenevat riiklik-monopolistlikule kapitalismile omast tootmise ühiskonnastumise süvenemist etapil, mis kapitalistlikus formatsioonis jääb viimaseks. Selle kohta kirjutaski V. I. Lenin 1917. aasta septembris, s. o. vahetult enne sotsialistlikku revolutsiooni: «Imperialistlik sõda on sotsialistliku revolutsiooni eelõhtu. Ja seda mitte ainult seepärast, et sõda oma koledustega tekitab proletarise ülestõusu — ükski ülestõus ei loo sotsialismi, kui see pole küps majanduslikult —, vaid seepärast, et monopolistlik riigikapitalism on kõige täielikum *materiaalne* ettevalmistus sotsialismiks, on selle *künnis*, on see ajaloo redeli aste, mille (astme) ja sotsialismiks nimetatava astme vahel *pole mingisuguseid vaheastmeid.*»¹

Esimene maailmasõja algul rekvireeris tsaarivalitsus aktsiaseltsile «Esimene Juurdeveo Raudteede Selts Venemaal» kuulunud kitsarööpmelised raudteed Eesti, Läti, Leedu ja Poola alal. 1915. aasta juulis otsustas Ministrite Nõukogu rekvireerida Pärnus Saksa kodanikele kuuluva «Waldhofi» tselluloosivabriku. 1915. aasta lõpul võeti valituse kontrolli alla a/s. Bekker ja Ko tehased ning rekvireeriti järgmisel aastal. 1916. aasta augustis alustas riiklik kontrollkomisjon tegevust a/s. Vene-Balti tehastes ja tema ettepanekul rekvireeriti seegi ettevõtte, mis oli suurimaks metallitehaseks Eestis. Juba varemast ajast kuulusid riigile laiarööpmeline raudtee koos raudteetehastega ja sadama-tehased.

Riiklik-monopolistliku kapitalismi tugevnemist sõja ajal iseloomustab samuti mitmesuguste erakorraliste volitustega erikomiteede ja komiteede loomine.

Siit tegi Venemaa proletariaat kommunistide juhtimisel 1917. aasta oktoobris otsus-

¹ V. I. Lenin, Teosed, 25. kd., lk. 334.

tava sammu edasi: tegi lõpu kapitalistlikule korrale Venemaal ja asus esimesena sotsialismi ehitama. 1917. aasta viimastel kuudel ja järgmise aasta alguses võtsid uue ühiskonna rajamisest loovalt osa ka Eesti töölisel. Kuid siis tungisid siia Saksa okupatsiooniväed ja purustasid kõik selle, mida oli jõutud uut luua. Ühtlasi desorganiseeriti ka sotsialismi rajajate jõud.

Selles olukorras haaras 1918. aasta lõpul Saksa okupatsioonivõimude soosimisel võimu rahvuslik kodanlus. Arvestades konkreetseid tingimusi, oluaks kodanlikul valitsusel pärast Tartu rahulepingu sõlmimist õige võtta kindel suund riikliku initsiatiivi arendamisele rahvamajanduses. Ometi pääsesid tollal valitsema hoopis vastupidised arusaamad, ja seda mitte juhuslikult.

Tõsi küll, 1920-ndate aastate algul ei olnud riiklik-monopolistliku kapitalismi seaduspärase arengu suhtes veel sellist selgust nagu hiljem. Otsustavalt jäid ka teistes ja seejuures tooniandvates kapitalistlikes riikides kõlama nõudmised kaotada kõik sõja ajal rakendatud erakorralised abinõud. Jälle tõusis nagu iseenesest esile kapitali piiramatutegevusvabaduse nõue, mis kodanliku majandusteaduse teoreetikutelegi näis üsna loomulikuna. Samale seisukohale asus oma isiklikest huvidest lähtuv Eesti valitsev kodanluski, matkides seejuures nii teiste kapitalistlike riikide eeskujul kui ka järele andes väliskapitali survele. Ja otsekohe löid kodanlikus Eestis hoogsalt lakkama iga liiki tehingud ja afäärid.

Järk-järgult likvideeriti tsaarivõimult päritud mitmed majanduselu korraldavad ja reguleerivad riiklikud organid. Algul oli Toitlustamise Erikomitee funktsioonide jätkamiseks Eestis loodud Toitlusministeerium, kuid juba 1921. aastal määrati see likvideerimisele. Kütteainete Erikomitee järglaseks sai kodanlikus Eestis Kütteainete Keskkomitee. 1921. aastal otsustati ka see likvideerida ja 1925. aastaks jõutigi sellega lõpule. Sama saatuse osaliseks sai Riigi Kaubaagentuur.

Riigile kuuluvate varade valdamiseks ja rakendamiseks loodi Kaubandus-Tööstusministeeriumi juurde riigivaranduste osakond, kelle ülesandeks oli ühtlasi välja selgitada, millised varandused riigile pidid õieti kuuluma. See ülesanne oli küllaltki ulatuslik. Tartu rahulepinguga 2. veebruarist 1920 loobus Nõukogude valitsus kõigist oma õigusdest Eestis asuvate ettevõtete suhtes ning need kandusid üle sinisele riigivõimule. Nende hulka kuulusid nii omaaegsed riiklikud krediidid kui ka Nõukogude võimu poolt natsionaliseeritud pankade õigused Eestis asuvatele tööstusettevõtetele. Ühtlasi andis Nõukogude valitsus üle osa Eestis asuvate ettevõtete aktsiaid ja obligatsioone, millede nominaalväärtus moodustas 16,3 miljonit rubla.² Saanud meie oludes küllaltki suurte varanduste valdajaks, ei kasutanud kodanlus neid rahvamajanduse huvides, vaid omakasupüüdlikeks sakerdusteks. Just siin ilmnes kõige selgemini valitseva kodanluse müüdavus ja sellest tulenev korrupsioon, mis oli üldine ja väga iseloomulik kodanliku Eesti majanduselule 1920-ndail aastail. Peatume siinkohal vaid mõningal suuremal taolisel tehingul. Üheks selliseks oli afäär a/s. Vene-Balti tehastega.

Enne Esimest maailmasõda oli selle ettevõtte aktsiakapitali kontrollinud Vene-Aasia Pank, kusjuures tehingute taga seisis Putilovi-Schneideri grupeering. Sõja ajal sai Vene-Balti Laevaehitus- ja Mehhaanikatehase Aktsiaselts riigilt laenuks 46,4 ja avanssena 54,7 miljonit rubla, ettevõtte põhikapital ise aga oli seejuures vaid 15 miljonit rubla. 1916. aasta veebruaris oli tsaarivalitsus sunnitud sekvestreerima Putilovi Tehaste Ühingu. 1916. aasta augustis määrati, nagu märkisime eespool, Vene-Balti tehastesse riiklik kontrollkomisjon, ning hiljem sekvestreeriti nad.³

Eesti kodanlik valitsus määras tehaste valdamiseks hoolekandekomisjoni ja nüüd sai selle ettevõtte finantseerijaks Eesti Pank. Pretensioone tehaste suhtes oleks võinud oodata vaid prantsuse-belgia kapitalistide esindajailt, kellele kuulus osa ettevõtte aktsiast. Kuid arvestades nähtavasti a/s. Vene-Balti tehaste erakordselt suurt võlakooormust ja sellega seoses toimunud ettevõtte sekvestreerimist tsaarivalitsuse poolt, nad pretensioone ei esitanud. Siis aga kerkis Londonis esile endine tsaarikindral K. Ovtša-

² Valitsusasutiste tegevus 1918—1934. Tallinn, 1934, lk. 126.

³ Sõja-ajaloo Riiklik Keskarhiiv Moskvas, f. 369, nim. 16, s.-ü. 258, l. 230—247.

rov, kes enne revolutsiooni oli võtnud osa ulatuslikest riigivargustest. Ta väitis, et olevat ostnud 1917. aastal Vene-Aasia Pangalt a/s. Vene-Balti tehaste aktsiate enamuspaketi, opereerides seejuures ammu likvideeritud Vene-Aasia Panga mingisuguse töendiskirjaga, mille tõelisust Londonis keegi kontrollida ei saanud. K. Ovtšarovi algatusel moodustati Londonis «Anglo-Baltic Shipbuilding & Engineering Company Ltd», millise tehingu objektiks said Vene-Balti tehased Tallinnas. Et asi oli rohkem kui kahtlane, võeti tehingu huvides «Anglo-Baltic Company» juhatuse koosseisu ka kindral J. Laidoner ja kindlustati ühtlasi Inglise Tallinna Konsulaadi toetus. Viimane soovitas anda tehased üle «Anglo-Baltic Company'le», äärmisel juhul kasvõi rentides need talle. 21. juulil 1921 teatati Briti Konsulaadist täiendavalt, et Vene-Balti tehaste rentimise küsimuses ühinesid «Anglo-Baltic Cy» ja «Vickers Ltd» ning et tehingu taga seisavad ühtlasi «Royal Bank of Scotland» ja «American Guarantee Trust» (s. t. Morgani panga grupp).⁴ Kuid kodanlik valitsus eesotsas K. Pätsiga viivitas rendilepingu kinnitamisega. Asja venimisel astus K. Ovtšarovi grupp järgmise sammu ja jagas «Anglo-Baltic Company» fiktiivselt pärandist kaalukamatele tegelastele a/s. Vene-Balti tehaste aktsiaid või vähemalt nende numbreid: kindral Laidonerile anti 15 000, M. Jaaksonile 5000, J. Teemandile 5000 jne. aktsiat. Eelnimetatud koos Vold. Pätsiga võeti Vene-Balti aktsiaseltsi «uude juhatusse» ja määrati neile heldekäelisel ka selle eest tasu.⁵ Pärast seda kinnitas valitsus a/s. Vene-Balti tehaste uue põhikirja ja riiklik hoolekanne lõpetati. Valitseva kodanluse esindajaist moodustatud ettevõtte «juhatuse» ei viivitanud tehaste rentimisega «Anglo-Baltic Company'le». Sellega anti viimasele üle Eesti metallitööstuse suurim ettevõtte koos väärtuslike toormaterjalide ladudega. Just viimastest oli Londonis tegutsev spekulantide grupp kõige enam huvitatud. Kõiresti realiseeriti tollal väga defitsiitse laevaehituserase varud ja seejärel tasapisi ka masinad, tööpingid ning seadmed. Samal ajal aga kasvas kodanliku valitsuse krediit Vene-Balti tehastele umbes 100 miljoni margani ja obligatsioonivõlg «Vickers Limited'ile» 20 000 naelsterlingile. Pärast seda, kui fiktiivselt loodud aktsiaselts oli lasknud Vene-Balti tehased paljaks riisuda ja pankroteerus, anti tühjad hooned riigi hooldusesse tagasi. Koos sellega jäi riigi maksta ka obligatsioonivõlg «Vickers Limited'i» kasuks. Kogu see tehing oli kogenud juristide osavõtul vormistatud selliselt, et ametlikult ei tõusnud küsimustki riigile kuuluvate varade riisumisest.

Taolisi aktsiaseltside «reorganiseerimisi» toimus laial rindel. Nimeta aktsiate puhul jäi sageli teadmatuks, kellele õieti need varem Peterburi ja Moskva suurpankade kontrollile allunud tööstuslikud suurettevõtted maha saherdati. Tehingute lõpptulemusena võis konstateerida vaid seda, et peaaegu kõik suuremad Eestis tegutsevad ettevõtted olid libisenud väliskapitali haardesse. Isegi Pärnus asunud «Waldhofi» tselluloosivabrikust järele jäänud hooned ja varandused anti üle samanimelisele saksa monopolistlikule grupeeringule, kuigi nõudmise eelnevalt läbi vaadanud juriidiline komisjon leidis, et omandiõigus mainitud varandustele kuulub vastuaidlematult riigile.⁶ Nagu juba eespool märgitud, rekvireeris tsaarivalitsus selle ettevõtte 1915. aastal. Brest-Litovski rahulepingu põhjal maksis Nõukogude valitsus Saksamaale kahjutasu Saksa kodanikelt rekvireeritud varanduste, sealhulgas ka «Waldhofi» vabriku eest.⁷ Kuid 1920. aastal tulid endise «Vene aktsiaseltsi Waldhofi» sakslastest aktsionärid Berliinis kokku ja valisid viis aastat tagasi likvideeritud ettevõttele «uue juhatuse». Olukorda arvestades kutsuti «juhatuse» liikmeteks ning tehingu kaasosalisteks endise Pärnu linnapea O. Brackmanni kõrval advokaat V. Johanson ja Eesti kindralstaabi kolonel N. Reek. Kui küsimuse lahendamine sellele vaatamata paigast ei nihkunud, täiendati «juhatust» Kaubandus-Tööstusministeeriumi tööstusosakonna juhataja A. Luku ja H. Viitokiga. Alles siis muutusid valitsusringkondade seisukohad saksa kapitalistide kasuks.⁸ Seejuures ei kavatsenudki viimased tselluloosivabrikut taastada, vaid ära hoida, et konkurendid seda ei teeks.

⁴ ORRKA (=Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskariiv), f. 73, nim. 1, s.-ü. 147, l. 86.

⁵ Sealsamas, l. 210–216.

⁶ ORRKA, f. 969, nim. 4, s.-ü. 1300, l. 236.

⁷ Sealsamas.

⁸ Sealsamas, l. 293, 294 ja 369.

Üldiselt on tuntud rahvusvahelise tuletikumonopoli ja Eesti võimumeeste tehing. Mee-
nutagem siinkohal vaid, et kui Kreugeri trustina tuntud «Svenska Tändsticks A/b.»
filiaali «International Match Corporation» sekretär 1924. aastal alustas Eesti tolleaegse
rahandusministri O. Strandmanniga läbirääkimisi tuletikumonopoli sisseseadmiseks, hoi-
tasid Eesti tuletikuvabrikute esindajad valitsust Rootsi-Ameerika tuletikutrusti kavatsuse
eest. Täiesti põhjendatult märkisid nad sel puhul, et viimase eesmärgiks on eelkõige Eesti
tuletikutööstuse kui konkurendi kahjutukstegemine, mitte selle tööstusala arendamine,
vaid hävitamine. Esialgu jäeti taotlused rahuldamata, kuid mitte kauaks. Pärast vasta-
vaid eeltehinguid vormistati 27. veebruaril 1928 Stokholmis Rootsi tuletikutrusti ja Eesti
valitsuse esindaja vahel leping, mille alusel Eestis tuli luua tikumonopol. Lepingu ellu-
viimiseks asutati a/s. «Eesti Tuletikumonopol» põhikapitaliga 4 miljonit krooni, millest
 $\frac{4}{5}$ kuulus Rootsi-Ameerika tikutrustile.⁹ Uue aktsiaseltsi nõukogu esimehe koht anti
Eesti finantsoligarhia kõige kasutatavamale tegelasele — kindral J. Laidonerile. Viima-
sele tõi see aastas sisse 6000 krooni, mis kujutas enesest sisuliselt altkäemaksu. Peale
selle tõusis J. Laidoneri ametlikult registreeritud võlg a/s. «Eesti Tuletikumonopoli»
arvelduses 1934. aasta 1. jaanuariks 17 627 kroonile. Rootsi tuletikutrust praktiseeris ka
alkkäemakse selle sõna otseses mõttes. Sellest kõneldi omal ajal üsna avalikult, kuid
ametlikku asjaajamisse pole neist muidugi mõista mingeid jälgi jäänud.

Tuletikumonopoli kehtestamise tagajärjed on samuti teada: viiest tuletikuvabrikust
jäeti neli seisma, tuletikkude eksport peaaegu lõpetati, kõrgendatud tuletikuhinnad sise-
turul aga kindlustasid asjaosalistele soovitud kasumi, ja seda rahva ja rahvamajanduse
huvid arvel.

Kuidas valitseva kodanluse müüdavus halvas rahvamajanduse arendamist, sellest
kõneleb ka Narva hüdroelektrijaama ehituskavade mahamatmine. 1920. aasta suvel alus-
tas tegevust Narva kose veejõu kasutamise küsimust uuriv komisjon, kes järgmisel aastal
esitas oma ettepanekud hüdroelektrijaama ehitamiseks. Nende kavade vastu astusid
välja Narva tekstiilivabrikandid, kes senini olid olnud kose veejõu valdajateks. Küsimuse
otsustamine venis ja venis, kuid 1929. aasta lõpul kinnitas valitsus siiski hüdroelektri-
jaama ehitamiseks ettenähtud kontsessioonilepingu kava ja 30. aprillil 1930 esitatigi
Riigikogule kose sundvõõrandamise seaduse eelnõu. Eelkõige riivas see täielikult välis-
kapitali valdusesse libisenud o/ü. «Kreenholmi Manufaktuuri» omanike huve. Seegi kord
otsiti abi ja toetust kindral J. Laidonerilt, kes kutsuti o/ü. «Kreenholmi Manufaktuuri»
nõukogu liikmeks palgaga 6000 kr. aastas, millele lisandusid esinduskulud. Ja nii maetigi
järjekordselt maha Narva hüdroelektrijaama ehitamise kavatsus.

Kõike seda teades on üsna mõistetav J. Laidoneri osa ka teiste väliskapitali valduses
olevate ettevõtete juhatustes ja nõukogudes, olgu see siis kas saksa kapitaliga tegutsev
aktsiaselts «Eesti Kiviöli», Taani tsemendimonopoli poolt hõivatud, kuid varem riikliku
hoolduse all olnud Aseri tsemenditehas, a/s. «Scheeli Pank» või mõni muu.

Kõige selle juures asus valitsev kodanlus 1920-ndate aastate algul riiklike ettevõtete
suhtes väga umbusklikul seisukohal. Kui näiteks päevakorrale tõusis fosforiiditehase ehi-
tamine Iru rannikule, ei leitud selleks vajalikke ressursse. Samal ajal finantseeriti 60
miljoni margaga prantsuse kapitalistidele kuuluvat a/s. R. Mayeri keemiatehast.¹⁰ Vii-
mane oli varem ülevenemaalise siseturu nõudmistest lähtudes spetsialiseerunud vaid
mõningate keemiasaaduste, peamiselt hapete tootmisele. Kaotanud Vene turu, ei mõel-
nudki prantsuse kapitalistid seda ettevõtet kohaliku turu nõudmistele kohandada, vaid
realiseerisid algul tehases leiduvad valmistooted, seejärel ka toorained ja seadmed.

Sellistes tingimustes ei saanud juttugi olla Eesti suurtööstuse arengust
Ametlikult kõneldi küll valitsuse majanduspoliitika ummikussejooksimisest, tegelikult aga
oli selle põhjuseks eelkõige valitseva kodanluse müüdavuse pinnal hargnev üldine kor-
ruptsioon.

Kuid ometi tekkisid niisugusest üldtaustast hoolimata mõned riiklikud tööstusette-
võtted, mis valitsevate ringkondade umbusule vaatamata kujunesid elujõulisteks ja aren-
guvõimelisteks.

⁹ ORRKA, f. 969, nim. 1, s.-ü. 932, l. 9 jj.

¹⁰ ORRKA, f. 73, nim. 1, s.-ü. 154, l. 1.

Üks sellistest oli Riigi Põlevkivitööstus. Esimese talle kuuluva kaevanduse oli rajanud Esimese maailmasõja ajal loodud Kütteainete Erikomitee 1916. aastal. Kodanliku võimu algul allutati kogu ettevõtte Kaubandus-Tööstusministeeriumile iseseisva osakonnana ja ta tegutses esialgu ühe direktori juhtimisel. 1921. aastal määrati ettevõtet juhtima 3-liikmeline kolleegium. 1922. aastal võttis Riigikogu vastu seaduse, millega Riigi Põlevkivitööstuse tegevus viidi põhimääruse alusele ja anti talle juriidilise isiku õigused. Ettevõtte põhikapitaliks jäi 2,5 miljonit krooni, kusjuures senised investeeringud olid tehtud jooksva eelarve korras. Kuni 1927. aastani uusi investeeringuid ei tehtud ja ettevõtte laiendas oma tegevust vaid kasumi arvel. Seoses õlitööstuse arenguga otsustati 1927. aastal ettevõtte põhikapitali suurendada ja juhtimine anda uuesti ühe direktori kätte. Riigimakse pidi ettevõtte hakkama tasuma ühel alusel teiste tööstusettevõtetega. Senise 10% asemel lubati tootmise laiendamiseks kasutada 50% kasumist.¹¹

Põlevkivi kaevandamisel kuulus Eestis sellele ettevõttele valitsev koht. Pärast vastavaid katsetusi alustas Kohtla-Järvel tegevust ka esimene õlitechas, mis oli ühtlasi esimeseks põlevkivikeemia ettevõtteks Eestis. Tehase utmisvõimsus oli 200 tonni põlevkivi ööpäevas. Kujunes kohapealne põlevkivikeemikute kaader, kes oluliselt aitas kaasa põlevkivikeemia edasisele arengule. Ettevõtte andis pidevalt kasumit.¹²

Kuna riiklikke investeeringuid tugevasti piirati, ei suutnud Riigi Põlevkivitööstus oma juhtpositsiooni säilitada. 1931. aastal kuulus talle olemasolevatest võimsustest veel ainult 1/5. Niisugune olukord püsis kuni 1936. aastani.

Enam-vähem analoogiliselt kujunes välja ka Riigi Turbatööstus. Esialgu tootis suuremaid mehhaniseeritud turbakarjääre kasutades turvast Kaubandus-Tööstusministeeriumile alluv Kütteainete Keskkomitee. 1922. aastal sai Riigi Turbatööstus põhimääruse, juriidilise isiku õigused ja ta allutati 3-liikmelisele juhatusele. Tootmist jätkati Ellamaa Turba karjääris, Arukülas ja Lavassaarel (Jõõpre rabas). Rakke ja Einmanni karjäärid kui väiksemad likvideeriti. Ellamaale ehitati 1300 kilovattise võimsusega elektrijõujaam. Ettevõtte põhikapitaliks määrati esialgu 2 milj. krooni, mida 1924. aastal suurendati 2,6 miljonile. 1928. aastal allutati Riigi Turbatööstused ühele direktorile ja hakati maksustama ühtlasel alusel teiste tööstusettevõtetega. Samal aastal tõsteti Ellamaa jõujaama võimsus 5000 kilovattile. Turba ja Aruküla karjäärides jäi töötama 12 masinat, tootes aastal 100–110 tuhat m³ turvast. Alates 1926. aastast hakkas seegi ettevõtte töötama kasumiga, mis näiteks 1928. aastal oli 150 tuhat krooni.¹³

Kolmandaks suuremaks ettevõtteks kujunes Riigi Metsatööstus. Esialgu tegeles metsa ülestöötamisega ka Kütteainete Keskkomitee, eelkõige kütuse varumise eesmärgil. Siis jätkas seda Metsade Peavalitsuse tööstusosakond, kellele 1922. aastal määrati operatsioonifond, mille suurus oli 700 tuhat krooni. 1926. aastal kinnitati Riigi Metsatööstuse põhikiri.

Mõisatele kuuluvate metsaalade riigistamisel võeti üle ka 71 saeveskit.¹⁴ Järk-järgult neid likvideeriti ja 1930-ndate aastate algul töötas neist veel ainult neli. 1930. aastal alustati uue saeveski ehitamist Tallinnas, millega seoses likvideeriti Aegviidus asuv veski.

Kuigi Riigi Metsatööstus töötas üldiselt rahuldavalt, ei kasutatud siin kaugeltki kõiki olemasolevaid soodsaid võimalusi riikliku initsiatiivi arendamiseks. Metsamaterjalidega äritsemine jäeti peamiselt hangeldajate kätte, kuigi pärast mõisamaade võõrandamist kõik paremad metsamassiivid kuulusid riigile, hõlmates 80% üldisest metsaalast ja veelgi enam metsamassiivist.

Kõik need kolm ettevõtet olid põhiliselt kujunenud riigile kuuluvate loodusvarade baasil. Teistlaadi ettevõttena, nimelt riiklike tellimuste täitjana, loodi Riigi Trükikoda.

¹¹ Valitsusasutiste tegevus 1918–1934, lk. 318.

¹² Esimesele riiklikule õlitechasele järgnesid mitmed teised, mis seisis väliskapitali kontrolli all. Nii valmis 1928. aastal Eestimaa Olikonsortsiumile kuuluv sama tootmisvõimsusega õlitechas Sillamäel. 1930. aastal jäeti see seisma ja rakendati uuesti tegevusse alles 1935. aastal. 1931. aastal alustas tegevust a/s. «Eesti Kiviöli» õlitechas utmisvõimsusega 400 tonni põlevkivi ööpäevas ja Kohtlas «New Consolidated Gold Fields Ltd» õlitechas poole väiksema võimsusega.

¹³ Valitsusasutiste tegevus 1918–1934, lk. 320–322.

¹⁴ Sealsamas, lk. 204.

Esialgu kasutati selleks aegunud seadmetega endist kubermanguvalitsuse trükikoda Toompeal. 1922. aastal alustati uue trükikoja ehitamist, mis valmis järgmisel aastal. 1923. aastal kinnitati Riigi Trükikoja põhikiri, kusjuures põhikapitaliks määrati ümberarvestatuna 1 milj. krooni. Seegi ettevõtte kujunes arenguvõimeliseks ja täitis temale pandud ülesandeid laitmatult.

Nende suuremate riiklike tööstusettevõtete kõrval, kaasa arvatud Raudtee- ja Sadamatehased ning Arsenal, tegutses veel mitmeid väiksemaid ettevõtteid, eelkõige riigimõisates. Nendegi tegevus õigustas riiklikku initsiatiivi.

Hoolimata sellest, et riiklikud ettevõtted tegutsesid üldiselt edukalt, kannatasid nemadki kapitalistlikus formatsioonis valitsevate vastuolude all. Suuresti halvas Eesti rahvamajandust ka valitseva kodanluse müüdavusest tulenev korrupsioon. Kodanliku valitsuse koosseisud muutusid küll sagedasti, kuid olukorda see ei parandanud. Valitsuse vahetusega vaid vabanesid korrupsioonist osavõtjad sageli vastutusest. Eriti masendavaks kujunesid selle tagajärjed oma ulatuselt, kestuselt ja raskuselt kõik eelnenud kriisid ületanud 1929.—1933. aasta majanduskriisi tingimustes. Mõistagi kannatasid kriisi all ka riiklikud ettevõtted.

Samal ajal kui kapitalistlikes maades võimutses kriis, kui suleti ettevõtteid, piirati toodangut, vallandati töölisi jne., olid Nõukogude Liidu rahvad pingsas töös, et täita rahvamajanduse arendamise esimese viisaastaku ülesandeid. Viisaastaku jooksul suurenes Nõukogude Liidu tööstuse põhifondide maksumus 2,2-kordseks, kuna sotsialistlik omandivorm võimaldas siin rahvamajandust arendada plaaniliselt ja ühiskonna huvides.

Kapitalistlik maailm aga oli samal ajal kapitali tegevusvabaduse loosungi all jõudnud ummikusse, mis halvas kõigi sellesse maailma kuuluvate maade majanduselu tervikuna. Sellest olukorrast püüti nüüd ühel või teisel viisil väljapääsu leida. Peaaegu kõigjal hakati kõnelema uue kursi vajadusest. Seda uut kurssi hakati nägema riikliku võimu, initsiatiivi ja majandusellu sekkumise, s. t. riiklik-monopolistliku kapitalismi tugevdamises. Neis maades, kus majanduslik laos ja korrupsioon olid kõige sügavamad, toimusid uue suuna otsingud tõsiste poliitiliste kriiside saatel. Nii toimus see ka Eestis, kusjuures sinsele asjade käigule avaldas mitmeti mõju see, mis tollal toimus mujal kapitalistlikus maailmas. Meenutame neist olulisemaid.

Ameerika Ühendriikides valiti 1932. aasta novembris «uue kursi» esindajana presidendiks Fr. D. Roosevelt, ja seda erakordselt suure häälteenamusega. Oma poliitika teostamiseks nõudis ta erakordseid volitusi, mis talle ka anti. Sellele järgnes mitmete uute majanduselu kontrollivate ja reguleerivate organite loomine, mis sisuliselt tähendas Ameerika Ühendriikide kodanlusele sobivate riiklik-monopolistliku kapitalismi vormide rakendamist. Äärmiselt terava tööpuuduse leevendamiseks hakati riigi finantseerimisel korraldama ulatuslikke ühiskondlikke töid.

Inglise kodanlus loobus senisest traditsioonilisest vabakaubanduslikust kursist ja asus protektsionismi teele. 1932. aastal toimus Briti impeeriumi maade konverents, mille tulemuseks oli vastastikune tollisoodustuste rakendamine ja impeeriumi kuuluvate maade põllumajandussaaduste tollivaba müük Inglismaal. Sellele järgnes sterlingibloki loomine, kuhu impeeriumi liikmete kõrval võeti ka Skandinaaviamaad, Portugal ja Argentiina. On ilmne, et need abinõud raskendasid Eesti väliskaubandust Inglismaaga.

Saksamaal oli majanduskriis 1932. aastal viinud kogu rahvamajanduse kokkuvarisemise lävele. Töötajatest oli üle 44% jäänud täiesti tööta, ligi 23% töötas vaid osalise tööjõuga. Tootmisvahendeid suudeti rakendada vaid 30% ulatuses. Selles olukorras andis president P. v. Hindenburg 30. jaanuaril 1933 riigikantsleri koha ja tegeliku võimu üle Hitlerile, kes natside juhina hakkas Saksamaal teostama «uut kurssi». Kuid riigivõim natside käes kujunes kõige reaktsoonilisemate, kõige šovinistlikumate ja kõige imperialistlikumate elementide avalikuks terroristlikuks diktatuuriks, millele kaasnus äärmuslik rassismikultus. See oli fašism.

Eestis ruttasid rasket olukorda kasutama ja «uut kurssi» rakendama «vapside» hüüdnime saanud Eesti Vabadussõjalaste Liidu tegelased, kes algul äratasid tähelepanu

peamiselt valitseva korrupsiooni ägeda paljastamisega. Olukorra parandamiseks esitasid nad uue põhiseaduse projekti, mis elluviiduna pidi tagama riigiparaadi teovõime ja vastutavuse. Kuid algusest peale ilmnis vapside liikumises natside terrorile omaseid jooni. Pealegi lisandusid neile sidemed Saksamaaga. Viimaseid püüdsid vapsid küll varjata ja eitasid nende olemasolu, isegi demagoogiat appi võttes.

Omalt poolt ei esitanud vapsid õieti mingisugust majanduspoliitilist programmi, kui selleks mitte pidada Tartu Ülikooli eradotsendi V. Kupfferi artiklites avaldatud seisukohti, mis olid demagoogilised ning laialivalguvad. Artiklis «Majandusliku tervenemise eeldusi» märgitakse üldsõnaliselt, et «Eesti majanduspoliitika tähtsaimaks sihiks peab ligemate aastate jooksul olema võimalikult suurel määral saavutada majanduslikku iseseisvust». ¹⁵ Kuidas seda saavutada, jäi aga täiesti lahtiseks. Teine tema artikkel lõpeb paljulubava kokkuvõttega, et «uus algavas majandus ajajärgus ei ole enam ruumi üksikute rahvakihtide soodustamisele üldsuse arvel». ¹⁶ Artiklis endas aga kõneldakse vaid suurtööstuse ülevõimust, mis teeb liiga ja tõrjub välja keskk- ning väiketööstust ja käsitöölisi. Nõutakse viimaste olukorra parandamist, kuid kuidas seda mõeldakse teha, jääb jälle lahtiseks. Pealegi oli suurtootmise võidukäik ju seaduspärane.

1933. aasta rahvahääletuse eel lubasid vapsid töölistele tagada organiseerumisvabaduse, sotsiaalkindlustuse korraldamise ja töökorralduse seaduse kehtestamise. Mida viimasega õieti mõeldi, jäeti lähemalt selgitamata, kuid töötatöölised võisid sellest ju tööga kindlustamist välja lugeda. Juba varem olid vapsid oma häälekandjas kõnelnud Eesti tööliste olukorra parandamise vajadusest ja tarbeainete hindade tõusust, mis ei võimaldanud töölistel oma perekondi toita. ¹⁷

14.—16. oktoobril 1933 oligi vapside poolt esitatud uus põhiseadus rahvahääletusel, saades poolt 416 878 ja vastu 156 894 häält. Hääletuse tulemused olid eelkõige umbusalduse avalduseks kodanliku valitsuse senisele tegevusele. Vapsid aga said hoogu juurde ja jätkasid demagoogiat.

Oktoobri lõpul tutvustas vapside häälekandja üksikasjalikumalt Fr. D. Roosevelti uut majanduspoliitikat ja sellega kaasnevat riigivõimu otsest sekkumist majandusellu. Artiklist jääb mulje, et just sama taotlevad nemadki. Kuid varem olid nad rääkinud ja kirjutanud otse vastupidist. Nii näiteks toodi vapside häälekandjas omal ajal ära pike-mad väljavõtted J. Puhki sõnavõtust, millega ta oli esinenud 1933. aasta septembris toimunud Balti riikide majanduskonverentsil ja mille juhtmotiiviks oli väide, et «riigivõimu vahelesegamine eramajandusse on haiglane nähe». ¹⁸ Sama aasta oktoobri algul esines J. Puhk samade mõtetega kesk-, väike- ja käsitööstuse kongressil Tallinnas, milledele samas ajalehes üsna palju ruumi anti.

Nõukogude Liidu majanduselu käsitledes toimisid vapsid väga tendentslikult, tehes juttu vaid selles esinevatest raskustest, ja sedagi moonutatult, ülespuhutult ja laimayalt. Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel toimuva klassivõitluse probleemist ja sotsialismi käsitlemisest püüdsid vapsid esialgu hoiduda. Seevastu paljastati küll aga «härassotside» tegevust ja seostati seda vääralt sotsialismiga üldse.

Eestimaa Kommunistliku Partei ja pahempoolsed töölisorganisatsioonid astusid kindlalt välja põhiseaduse muutmise vastu. Pärast vapside põhiseaduse eelnõu vastuvõtmist rahvahääletusel tegi EKP veel kord sotsialistlikule parteile ja Töölisühingute Keskliidule ettepaneku luua fašismivastane ühisrinne ja nõudis vapside organisatsiooni laialisaatmist.

Fašismivastase võitluse probleeme Baltimaadel arutati ka Kommunistliku Internatsionaali Täitevkomitee XIII pleenumil 1933. aasta lõpul. Siin juhiti tähelepanu muu hulgas asjaolule, et peale sisemiste põhjuste oli fašistlike jõudude aktiveerumine Eestis ja Lätis tingitud ka Saksa fašismi püüetest tugevdada oma positsioone Baltimaades. Fa-

¹⁵ «Võitlus» 7. sept. 1933.

¹⁶ Kesk- ja väiketööstuse olukord nõuab parandamist. «Võitlus» 30. sept. 1933.

¹⁷ Eesti tööliste olukord vajab parandust. «Võitlus» 4. juulil 1933; Narva linavabrik streigi eel. «Võitlus» 24. aug. 1933.

¹⁸ Riigimajanduse nuhtlus balti riikides. «Võitlus» 16. sept. 1933.

õismivastases võitluses otsustati suuremat tähelepanu pöörata kohalike fašistide sidemete paljastamisele hitlerlastega.¹⁹ See oli kõige suuremaks ohuks vapsidele.

Pärast rahvahääletust pöördus kogu vapside liikumise teravik sotsialismi ja kommunismi vastu. Seejuures püüti opereerida peamiselt eraomanduslike tunnetega.

Vapside apelleerimine kodanlikule riigikorrale ja eraomandile leidis, mõistagi, kõlapinda kodanlikes ja väikekodanlikes ringkondades.

Selline oli olukord Eestis 1934. aasta algul. 24. jaanuaril 1934 hakkas kehtima uus põhiseadus, kusjuures ajutiseks riigivanema kohusetäitjaks jäi üleminekuvalitsuse moodustanud K. Päts. Ees seisid uue riigivanema valimised. Seni valitsenud parteide esindajatena kandideerisid sellele kohale K. Päts, J. Laidoner ja A. Rei, vapside poolt seati üles A. Larka. Oli ilmne, et umbusk endiste kodanlike liidrite vastu on suurem kui vapside esindaja vastu, kes kodanluse varasematest tehingutest oli kõrvale jäänud. Sellele vaatamata ei olnud K. Pätsil koos J. Laidoneriga, tuginedes sõjaväele ja riigiparaadile, raske korraldada 12. märtsil 1934 riigipööret, vangistada vapside juhtivad tegelased, saata laiali nende organisatsioon ja asuda diktatuuri korras ise «uue kursi» etteotsa.

See samm vastas eelkõige finantsoligarhia huvidele. Väliskapitali õigused ja huvid tagati endiselt täies ulatuses. Ka kodanlusel laiemas mõttes polnud põhjust rahutust tunda. Majanduselu jätkus endistel rööbastel. Rahvuslik kodanlus koos väliskapitali esindajatega jäi endiselt omavahel jagama Eesti töötajate poolt loodud lisaväärtusest tulenevaid kasumeid.

Esialgul domineeris nüüdki sõltumus Inglismaast. Kuid 1935. aasta juunis Inglismaa ja Saksamaa vahel sõlmitud mereväekokkulepe andis uut hoogu militariseeruva Saksamaa jõupotentsiaali kasvuks ja koos sellega ka Saksamaa majanduslikule ekspansioonile Balti riikides. Siit peale hakkas tugevnema Eesti majanduslik sõltumus Saksamaast. Mõistagi tõi see endaga kaasa Saksa kapitali mõju tugevnemise Eestis, eelkõige põlevkivitööstuses. Kuid see oleks toimunud ka ükskõik millise kodanliku valitsuse võimul olles ja ükskõik millise majanduspoliitilise kursi puhul. Ja ometi, vaatamata K. Pätsi diktatuurivalitsuse sügavatele vastuoludele, saab siin, erinevalt kodanliku võimu eelmisele perioodile, kõnelda sihikindlamast majanduspoliitilisest suunast. Selleks kujunes üsna seaduspäraselt riikliku initsiatiivi tugevnemine majanduselus kuni otsese osavõtuni tootmissfäärist. See aga tähendas riiklik-monopolistliku kapitalismi arenemist, mis tollal ühel või teisel kujul ilmnes ka teistes kapitalistlikes riikides. Objektiivselt vastas see suund kapitalismi sisemise arengu nõudmistele ja vajadustele. Kapitalismi dialektilise arengu seisukohast on siin tegemist selle formatsiooni viimase staadiumi viimase astmega, kus ühtlasi valmib kõige täielikum materiaalne ettevalmistus sotsialismile.

Nagu kapitalismi «missiooni» puhul üldse, võime ka antud juhul konstateerida ühiskondliku töö tootlike jõudude suurenemist ja eriti selle töö ühiskonnastamise süvenemist, mis on täiesti ühendatav selle kapitalismi viimase astme sügavate ja igakülgselt ühiskondlike vastuolude täieliku tunnustamisega.

Sellest seisukohast lähtudes vaatlemegi järgnevalt riiklik-monopolistliku kapitalismi arengu põhijooni Eestis 1930-ndate aastate teisel poolel. Seoses sellega ei tohi aga unustada, et need aastad kuuluvad kriisile järgnenud majanduselu elavnemise aega.

Seoses valitsuse uue majanduspoliitilise suunaga on kõigepealt märgata riigivõimu huvi kasvamist majandusliku arvestuse ja tootmisprobleemide uurimise vastu.

Majandusprobleemide uurimiseks asutati 1934. aastal Konjunktuuriinstituut, kes eriuurimuste kõrval hakkas välja andma kuukirja «Konjunktuur» ja jooksva informatsiooni avaldamiseks «Majandusteateid». Alates 1935. aastast ilmus aastaraamat «Eesti Majandus». Et saada materjali rahvamajanduse üksikasjalikumaks analüüsimiseks, korraldati 1937. aastal majandusloendus.

Riiklik-monopolistliku kapitalismi süvenemisega on tihedalt seotud Majandusnõukogu ja Rahvusliku Jõukomitee (1935), eriliste volitustega kütteinete turu korraldamise komitee (1936), Ratsionaliseerimise Komitee koos tööturu komisjoniga, Loodusvarade Instituudi

¹⁹ Eestimaa Kommunistliku Partei' võitlusest lähemalt vt. Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost, II osa. Tallinn, 1963, lk. 240—261.

(1938) jne. loomine. Mida asjalikum oli nende komiteede töö, seda enam hakkas ilmne kapitalistlike suhete pidurdav toime tootlike jõudude suunamisel ja arendamisel. Nii näiteks pidi tööturu komisjon juba pärast paarikuulist tegevust tunnistama, et antud süsteemi juures pole tööturu üldine reguleerimine üldse mõeldav.²⁰ Tõsi küll, 1939. aastal töötas sama komisjon välja Riigi Tööameti seaduse eelnõu, mille kohaselt see asutus pidi kujunema keskseks organiks tööjõu suunamise ja tööturu reguleerimise küsimuste lahendamisel. Kapitalismi tingimustes puudusid aga Tööametilgi väljavaated tööturu sihipäraseks reguleerimiseks. Küllalt ilmekalt näitas seda 1939. aasta septembris asutatud Tootmise Korraldamise Komisjoni tegevus.²¹ Seegi komisjon taotles tööturu reguleerimist, kuid vaatamata sellele kasvas töötute arv vastu talve masendavaks.

Ratsionaliseerimise Komitee piirdus peamiselt vaid tööstuslike toodete standardiseerimise küsimustega, nagu näiteks paberi formaadi ja koostise ühtsete normide väljatöötamisega, tekstiilkaupade ning töödeldud nahkade klassifitseerimisega, riigiasutuste mööbli ühtlustamisega jne. Majanduselust väljakasvanud probleemid nõudsid ratsionaliseerimisega seoses olevate küsimuste kompleksset lahendamist, mis eeldas ühtlasi võimalust rakendada tootmise ratsionaliseerimisel vabanenud tööjõudu mujal. Need võimalused aga puudusid.

Ratsionaliseerimise vajadus ise muutus üha aktuaalsemaks. Seoses sellega valmis Ratsionaliseerimise Komiteel seaduseelnõu kaugeleulatuvate ülesannetega Eesti Ratsionaliseerimise Komitee asutamiseks ja tema tegevuse korraldamiseks. Kuid sellesse üritusse suhtusid umbusklikult nii töölised kui ka ettevõtjaskond. Esimesed nägid selles õigustatult töövoimaluste ahenemist, teised aga riigivõimu ebasoovitavat sekkumist kapitali tegevusvabadusse ja «ärisaladustesse».

Mitmeti huvipakkuvad on Eesti Tarvitajate Keskühisuse juhatase esimehe J. Põdra seisukohad ratsionaliseerimise küsimuses.²² Nii märgib ta, et «viimastel päevadel on meie tööliskonnast tõusnud küllalt veenvaid proteste üksikute seniste ratsionaliseerimisevõtete käsitamise kohta» ja leiab seepärast, et ratsionaliseerimine ei tohiks häirida tööliste majanduslikke huve.²³ Kuidas see aga kapitalismi tingimustes võimalik oleks, jääb täiesti lahtiseks.

Riiklikku initsiatiivi õigustab sama autor ainult teatud aladel ja teatud piirides, näiteks side ja transpordi organiseerimisel, loodusvarade ümbertöötamisel ja elektrifitseerimisel. Tolleaegne majanduspoliitika tundub talle juba ohtlikule teele kaldumisena. «Praegu jääb Eestist mulje, et vaid riigivõim tegutseb uute majanduslikkude algatuste osas agaralt, seltskond ja eraettevõtlikkus vajuvad aga järjest enam varjusurma. See on äärmiselt hädaohtlik tendents. Siia seltsib veel nähtus, et meie noored tööjõud, olgu tehnilisel või majanduslikkudel aladel, ilmselt sumpatiseerivad riiklikkudele ettevõtetele ja riigikapitalismi arendamisele.»²⁴ Ühtlasi märgib ta, et ettevõtjaskond kahtlustab riigivõimu järjest suuremas tungimises tööstusaladele. Käsitluse lõpuks kasvab neist seisukohtadest välja ettepanek, et kavandatud Eesti Ratsionaliseerimise Komitee võiks kujuneda Ameerika Ühendriikides loodud «ajude trusti» taoliseks organiks, kus saaksid kokku «mõlemad pooled», et arutada ühiselt majandusprobleeme.

Nii ei leidnudki see rahvamajanduse arengu vajadustest väljakasvanud ulatuslikum üritus kapitalistlike vastuolude tingimustes vajalikku kolapinda ja jooksis paratamatult ummikusse.

Üheks keskmeks probleemiks kujunes kütuse bilansi ja energeetikabaasi arengusuundade planeerimine. Seni oli kütusevajadus rahuldatud eelkõige puiduga. 1935/36. aastal näiteks moodustas puitkütus 66,5, põlevkivi 20, kivisüsi ja koks 7,2 ning turvas 6,3% vajalikust kütusest.²⁵ Varasemal aastal oli puidu osatähtsus olnud veelgi suurem ning põhiosa metsaraiest kasutatud kütteks. Ka väliskaubanduse ja riigikassa tulude ning

²⁰ «Konjunktuur» 1939, lk. 225.

²¹ ORRKA, f. 969, nim. 4, s.-ü. 35 (Tootmise korraldamise komisjon).

²² J. Põdra, Ühiskondlikke eeldusi ratsionaliseerimiseks Eestis. Tallinn, 1938.

²³ Sealsamas, lk. 8.

²⁴ Sealsamas, lk. 15.

²⁵ H. Uuemõis, Kütteprobleem. «Konjunktuur» 1937, nr. 28/29, lk. 217.

kulude tasakaalustamiseks oli seni riiklikke metsavarusid realiseeritud hoopis suuremal hulgal, kui seda lubasid metsa järelkasvu arvestavad raienormid. Nüüd tuli tahes-tahtmata vähendada metsaraiet ja mõelda puidu otstarbekamale kasutamisele. Selles olukorras alustaski tegevust eespool mainitud Kütteainete Komitee. Tema koostatud kütuse-turu ümberkorraldamise kava nägi ette lähema 4—5 aasta jooksul turba osatähtsuse kasvamise kütuse bilansis 6,3 protsendilt 27 protsendile ja põlevkivi oma 20 protsendilt 24,5 protsendile. Raskuspunkt pidi seega langema turbatööstuse laiendamisele, mille vastu Eestis valitsev finantskapital polnud seni tundnud erilist huvi, sest odavat puitu oli külluses olnud.

Kuid sellegi komitee tegevuses selgus peagi, et tema ees seisva probleemi lahendamine tervikuna eeldab mitmete rahvamajandusharude koordineeritud suunamist, sealhulgas mitte ainult turbatööstuse ja põlevkivitööstuse laiendamist, vaid ka tulekindlate ehitusmaterjalide ning tselluloosi- ja paberitööstuse arendamist, elektrienergia tootmise suurendamist jne. Riiklik-monopolistlikku kapitalismi rakendades suudeti aga selliselt üleskerkinud probleeme lahendada vaid osaliselt, võimaldades pealegi monopolistlikul kapitalismil saada suuremat kasumit. Nii näiteks tõsteti riigimetsades puidu hinda, millega taheti puidu kasutamist kütusena piirata, mis rahvamajanduse seisukohast oli õigustatud, ja suurendada samal ajal riigi sissetulekuid. Sellega loodud soodsat konjunktuuri aga kasutasid ühtlasi põlevkivitööstusettevõtted oma toodangu turustamisel.

Samuti oli tulekindlate ehitusmaterjalide tööstuse arendamine rahvamajanduslikult põhjendatud. Üsna murettekitav oli tellisetööstuse olukord. Kokku loetleti Eestis küll 150 tellisetehtast ja -löövi, kuid nende seadmed ja ahjud pärinesid enamikus XIX sajandist. 60 tehast neist seisid kasutamata ja olid lagunened. Kümnekonnal suuremal olid Hoffmanni tüüpi ahjud, kuid needki juba vananenud. Teised olid lahtised lihtahjud, mis 1000 kivi põletamiseks vajasisid kuni 4 kantmeetrit küttepuid. Kogu tellisetoodang 1935. aastal oli vaid 11 milj. kivi, rohkem kui 15 milj. kivi polnud olemasolevatelt seadmetelt ka edaspidi loota. Seega eeldas tulekindlate ehitusmaterjalide laiem kasutamisele võtmine kõigepealt uute, kaasaegse tehnikaga varustatud tellisetehtaste ehitamist. Seda otsustatigi teha riiklikul initsiatiivil. 1936. aastal asutati riiklik aktsiaselts «Telliskivi Tehased» ja sama aasta sügisel hakati ehitama uusi tehaseid. 1937. aastal alustasid tegevust Aseri ja Sindi, järgmisel aastal Tallinna tellisetehtas. Nende kolme tehase kogutoodanguks arvestati 21 milj. tellist aastas.²⁶

Selle kõrval alustas riik alates 1937. aasta sügisest soodustatud hindadega telliste kokkuostu ka eraomanikele kuuluvatelt tehastelt, kindlustades endale seejuures toodangu koguse normeermise õiguse, kuid samal ajal ka monopoolse kasumi tellisetehtaste omanikele.

Eesti Rahvuslik Jõukomitee alustas oma tegevust vajalike statistiliste materjalide kogumise ja läbitöötamisega. See viiski üsna õigele järeldusele.²⁷ Selgus, et energiaga varustamise probleemi otstarbekas lahendamine eeldab kogu maa elektrifitseerimist. 1938. aasta algul valmis Jõukomitees elektrifitseerimise kava, mis nägi ette Narva kosele 52 500 kW võimsusega hüdroelektrijaama ehitamise ja selle ühendamise olemasolevate jaamadega ühtsesse võrku. Seda ettepanekut aga tabas eelmiste Narva hüdroelektrijaama ehitamise kavade saatuse, kuna temagi riivas Narva suurvabrikute, eelkõige o/ü. «Kreenholmi Manufaktuuri» huve. Viimaseid kaitses aga endiselt kindral J. Laidoner.

Eesti Rahvuslikult Jõukomiteelt nõuti, et ta sellele kavale lisaks koostaks veel teisi variante, mis ei puudutaks Narva koske. 1938. aastal valmiski neid veel kaks. Esimene lisavariant nägi ette 64 000 kW võimsusega soojuselektrijaama ehitamise Kohtlasse. Selle maksumus oli põhivariandiga võrreldes suurem, tasuvus aga tunduvalt väiksem. Teise lisavariandi järgi vähendati Kohtla elektrijaama võimsus 30 000 kilovatile ja laiendati vastavalt olemasolevaid elektrijaamu. Ühtlasi märkis Jõukomitee, et viimane variant on kõige ebaökonomsem ja nõuaks pidevat juurdemaksu. Pärast lisavariantide valmi-

²⁶ ORRKA, f. 969, nim. 4, s.-ü. 196, l. 7, 27—29; s.-ü. 198, l. 5, 46 ja 55.

²⁷ J. Veerus, Jõumajandus. «Konjunktuur» 1937, nr. 28/29, lk. 189—197; J. Veerus, Elektrimajandus. Eesti tootmisreservide rakendamisevõimalusi. Tallinn, 1937, lk. 106—120.

mist arutati neid veel mitmes instantsis, sealhulgas ka Jõukomitee üldkogus. Üksmeelselt soovitati elektrifitseerimist alustada põhivariandi järgi, s. o. Narva hüdroelektrijaama ehitamisega, mis pakkus kõige ökonoomsemat ja rentaablimat lahendust.²⁸ Tegelikult aga võeti realiseerimisele kolmas, s. o. majanduslikult end mitteõigustav variant. Järjekordselt pidid Eesti rahvamajanduse huvid taanduma finantsoligarhia klikihuvide survele.

1937. aasta kevadel alustas tegevust Püssi elektrijaam, mille võimsus oli 3500 kW. Jaam kuulus a/s. «Virumaa Elektrile», kelle põhikapitali suurendati sellega seoses riigi osavõtu arvel poolelt miljonilt ühele miljonile kroonile. Laiendati ka olemasolevaid elektrijaamu, milledest suurimaks oli Tallinna Linna Elektrijaam oma ligi 20 000 kW võimsusega.

1939. aastal asutati a/s. «Elektrikeskus» põhikapitaliga 1 milj. krooni, kuid tema ülesandeks jäi vaid magistraalliinide ehitamine. Vähemalt 50% aktsiatest pidid kuuluma riigile, ülejäänud jagunema omavalitsuste ja elektriühingute vahel. Nii takerdus ka rahvamajanduse arengu seisukohast väga vajalik elektrifitseerimine.

Kõige enam eeldusi riiklik-monopolistliku kapitalismi rakendamiseks oli metsa- ja turbatööstuses, kuna nii metsad kui ka turbarabad kuulusid põhiliselt riigile. 1937. aastal reorganiseeriti Riigi Metsatööstus riiklikuks aktsiaeltsiks «Eesti Metsatööstus» põhikapitaliga 2 milj. krooni,²⁹ kusjuures tema kasutada olevad riiklikud krediidid ületasid mitmekordselt põhikapitali. A/s. «Eesti Metsatööstuse» ülesandeks oli koondada enda kätte riigimetsadest turustamiseks määratud raielankide ülestöötamine, metsamaterjalide saagimine ja turustamine, kaasa arvatud nende eksport. Ühtlasi anti talle üle kaks varem Metsade Peavalitsusele kuulunud saeveskit, üks Tallinnas, teine Kastres. Tema hooajaliste metsatöölise arv tõusis kuni 14 000-ni. Linnadesse asutati kütuse ja metsamaterjalide müügilaod. Vananenud seadmetega Kastre saeveski likvideeriti ja selle asemel omandati Tartus end. Karlova saeveski, mis rekonstrueeriti. Järgnevail aastail lisandusid Tallinna ja Tartu saeveskile Saru saeveski Võrumaal, «Punapargi» saeveski Pärnumaal, saeveski Pärnus ja kastivabrik Tallinnas. Metsamüük enampakkumisel lõpetati täielikult. 1938/39. aastal omandas a/s. «Eesti Metsatööstus» riigimetsadest müüdnud puidust 75,4% (1933/34. a. oli see 31,2%). Ülejäänud osa turustati piiratud kogustes kohapealsetele tarbijatele.³⁰ Selle kõrval alustati metsamaterjalide kokkuostu ka erametsadest. A/s. «Eesti Metsatööstuse» suunamisel koondus metsamaterjalide saagimine põhiliselt kümme-konnan suurima saeveski kätte, ehkki saeveskite arv Eestis oli 1939. aasta kevadeks kasvanud 608-le (651 saekaatriga). Enamik neist oli nüüd ilmselt muutunud täiesti üleauruseks.

«Eesti Metsatööstuse» 1938. aasta toodang ulatus ümmarguselt 1,5 milj. tihumeet-rile, mille väärtus oli 13,7 milj. krooni. Ettevõtte kasum moodustas seejuures 4,4 milj. krooni. Eeskirjade kohaselt kanti a/s. «Eesti Metsatööstuse» kasumitest vähemalt 5% tegevuskapitali arvele, ülejäänud pärast mõningaid mahaarvutusi aga riigi tuludesse.

Uue riikliku ettevõtteks asutati 1936. aastal «Eesti Metsa ja Tselluloosi Aktsiaühing» põhikapitaliga 5 milj. krooni. Ühing ehitas Kehrasse männipropse kasutava sulfaatselluloosi vabriku (Tallinnas töötav sulfiitselluloosi vabrik kasutas vaid kuusepropse), mis tööd alustas 1938. aasta augustis. Vabriku projekteeritud võimsuseks oli 35 000 tonni tselluloosi aastas. 1939. aasta lõpul moodustas ettevõtte bilanss üle 15 milj. krooni.

Oluline osa kuulus riigile ka turbatööstuse laiendamises ja arengus. Riigi Turbatööstuste valduses töötasid varem mehhaniseeritud karjäärid Ellamaal ja Arukülas.

²⁸ ORRKA, f. 969, nim. 4, s.-ü. 303, l. 158 (Eesti Rahvusliku Jõukomitee 1938. a. aruanne).

²⁹ Riiklike tööstusettevõtete muutmise riiklikeks aktsiaseltsideks algas 1936. aastal ja toimus enam-vähem ühesuguse mustri järgi. Nende aktsiad kuulusid eeskirjade kohaselt vähemalt 95% ulatuses, tegelikult aga täies ulatuses Majandusministeeriumile. Aktsionäride peakoosolekul esinesid sama ministeeriumi volinikud, kes valisid ettevõttele juhatuse ja nõukogu. Juhatuse koosnes esimehest ja vähemalt kahest liikmest.

³⁰ «Eesti Statistika» 1940, nr. 1, lk. 5.

Lavassaare karjäär aga oli renditud Sindi kalevivabrikule. 1936. aastal muudeti ka Riigi Turbatööstused riiklikuks aktsiaseltsiks «Eesti Turbatööstused». Eialgu oli värske aktsiaseltsi põhikapitaliks 3 milj. krooni, milleks riigikassa kandis üle 1,5 milj. krooni, ülejäänud kaeti Riigi Turbatööstuste varadega. Samal aastal alustati Lehtse turbatehase ehitamist, mis juba järgmisel aastal tegevust alustas. 1937. aastal suurendati ettevõtte põhikapitali 2 milj. krooni võrra ja alustati Tootsi briketitehase ehitamist, mille projekteritud võimsuseks oli 55 000 t briketi aastas, eelarveline maksumus aga ületas 3 milj. krooni.³¹ Nõukogude Liidus kiiresti arenenud turbatööstuse mehhaniseerimise eeskujul otsustati siingi kasutusele võtta freesmasinad,³² mis koos kogumismasinatega telliti Nõukogude Liidust. 1938. aasta sügisel alustatigi Tootsi turbabriki tootmist. Samal ajal laiendati Ellamaa karjääre ja seoses alusturba ekspordiga võeti kasutusele Sooniste raba. Ettevõtte täitis temale pandud ülesanded ja osutus ühtlasi arenguvõimeliseks. Tema bilanss 1939. aasta lõpul oli üle 10 miljoni krooni.

1936. aastal toodeti masinaturvast (11 ettevõttes) kokku 335 700 kantmeetrit, millest Riigi Turbatööstuste arvele langes 58 protsenti.³³ Järgnevatel aastail kavatseti masinaturba toodangut suurendada 1,1 milj. tonnini, kusjuures pidi kasvama riiklike karjääride osatähtsus.

Nagu eespool nägime, töötas algusest peale edukalt Riigi Põlevkivitööstus, mille tootmisbaasi laiendamine toimus alates 1923. aastast põhiliselt kasumi arvel. Seejuures langes 1930-ndate aastate teisel poolel pearõhk õlitööstuse arendamisele. Laieneva siseturu kõrval tundis põlevkiviõli vastu suurt huvi ka relvastuv Saksamaa, kes varus kütust oma allveelaevadele. Üksteise järel valmisid uued õlitehased. 1936. aastal alustas tegevust Riigi Põlevkivitööstuse teine õlitehas utmisvõimsusega 300 t põlevkivi ööpäevas, järgmisel aastal a/s. «Eesti Kiviõli» teine õlitehas võimsusega 500 t põlevkivi ööpäevas. 1938. aastal valmis sama võimsusega kolmas riiklik õlitehas ja a/s. «Eestimaa Õlikonsortsiumile» kuuluv teine õlitehas.

1936. aasta sügisel muudeti ka Riigi Põlevkivitööstus riiklikuks aktsiaseltsiks nimega «Esimene Eesti Põlevkivitööstus». 1939. aastal kuulus talle 38% õlitööstuse utmis-seadmete võimsustest (1931. aastal 20%), mis andsid 70 000 t toorõli aastas. 1931. aastal tegevust alustanud bensinihasele valmis 1938. aastal lisaks veel teine — gaasbensini tehas. Tööliste arv kasvas ettevõttes ajavahemikus 1935—1938 ümmarguselt 1100-lt 2500-le (arvestamata teede asfalteerimise osakonda Tallinnas).³⁴ Kavandati juba neljanda, kõige võimsama õlitehase ehitamist.

A/s. «Esimese Eesti Põlevkivitööstuse» bilanss moodustas 1938. aasta lõpul üle 13 milj. krooni, kusjuures põhikapital oli vaid 3 miljonit, amortisatsioonikapital üle 4 miljoni ja ettevõtte laienduskapital üle miljoni krooni. Otseselt laenu arvel oli ligi 1,7 milj. krooni, millele lisandus jooksvaid kohustusi üle 2 milj. krooni.³⁵ Umbes pool sellest võib arvata väliskapitali kasuks olevateks kohustusteks. Kuid põlevkivitööstuse teiste ettevõtetega võrreldes oli võlgnevus suhteliselt väike. Nõnda kujunes a/s. «Esimene Eesti Põlevkivitööstus» peamiseks ja kõige arenguvõimelisemaks ettevõtteks Eesti põlevkivitööstuses.

Kuid põlevkivitööstusegi arengut häirisid kapitalistlikust eraomandist tingitud vastuolud. Muu hulgas andsid need end tunda ka põlevkivikeemia-alaste uurimistööde korraldamises. Seda tehti igas ettevõttes omaette ja nii, et tulemused jäid ainult oma ettevõtte teada ja kasutada. Väga piiratud vahenditega pidi leppima Tallinna Tehnikaülikooli põlevkivide uurimise laboratoorium, mida juhtis silmapaistev eriteadlane prof. P. Kogerman. Peamine tähelepanu oli siin koondatud bensini rafineerimise probleemidele ja õlikivides leiduvate fenoolide keemilise struktuuri uurimisele. Selline uurimistöö killustatus pidurdas paratamatult põlevkivikeemia arengut. Olemasolevaid vastuolusid taheti

³¹ ORRKA, f. 969, nim. 1, s.-ü. 855 («Eesti Turbatööstused»), l. 11, 27 ja 28.

³² K. Hangelaid, Turbatööstus. Uurimused I. Tallinn, 1937, lk. 97—101.

³³ K. Hangelaid, Turbatööstus. «Konjunktuur» 1937, nr. 28/29, lk. 227.

³⁴ ORRKA, f. 969, nim. 1, s.-ü. 482 (a/s. «Esimene Eesti Põlevkivitööstus»), l. 2 ja 3.

³⁵ «Riigi Teataja Lisa» 1939, nr. 48, lk. 1624.

leevendada Olitööstuse Nõukogu asutamise teel. Vastav seaduseelnõu valmis 1938. aastal. Selle kohaselt pidi asutatav organ lahendama õlitööstuse kõiki tähtsamaid tehnilisi, majanduslikke ja teisi küsimusi. Juhtiv ja otsustav osa selles oleks jäänud Majandusministeeriumile.³⁶ Kuid niisugune lahendus ei olnud vastuvõetav erakapitalile ja seegi üritus jooksis paratamatult karile.

Ka fosforiiditööstuse laiendamine toimus riiklik-monopolistliku kapitalismi baasil. 1939. aastal reorganiseeriti a/s. «Eesti Fosforiit», mille põhikapitali suurendati riikliku osavõtu arvel 130 000 kroonilt 1 150 000 kroonile. Ühtlasi alustati uue fosforiiditehase ehitamist Maardu. Esialgu oli kavatsus siia ehitada rikastustehas koos väävelhappe- ja superfosfaaditehasega. Ehitustööd alustatigi 1938. aasta lõpul. Tehase ehitamisest oli seadmetega varustamise näol nõus osa võtma Saksamaa oma sõjatööstuse huvides, kuid ainult selles ulatuses, mis puudutas fosforiidijahu tootmist. Vastavalt sellele muudeti tehase ehituskavasid ja suurendati fosforiidijahu rikastamise tehase võimsust. Eesti põllumajandusele vajaliku superfosfaadi tootmisest aga loobuti üldse.

Riiklik-monopolistliku kapitalismi süvenemist ja riikliku initsiatiivi laienemist on märgata tollal teistelgi aladel. Uute riiklike tööstusettevõtetenäo asutati veel a/s. «Kunstikivi Tehased» (1937) ja a/s. «Eesti Diatomiid» (1938). Kopli poolsaarel asuvate laevatehaste hoonete baasil moodustati a/s. «Kopli Kinnisvarad» (1936), kes omandas ostu teel ka «Dvigateli» tehase hooned.³⁷ Uue aktsiaseltsi ülesandeks jäi hoonete korrastamine ja rentimine teistele tööstusettevõtetele. Riigi otsesest sekkumisest tootmissfääri kõneleb samuti kivitöötlemisettevõtte rajamine Vasalemma, konservipiimatehase ehitamine Särevere riigimõisa ja toorlinavabriku rekonstrueerimine Väandras.

Põhiliselt riikliku kapitaliga tegutsesid a/s. «Eesti Laevalliinid» ja Eesti lennuliinide aktsiaselts «Ago». O/ü. «Tallinna Külmoone» põhikapitali suurendati riiklikul osavõtul 100 000 kroonilt 800 000 kroonile ja alustati riigi finantseerimisel uue külmoone ehitamist Tallinna sadamasse maksumusega 1,6 milj. krooni. Samast suunast kõneleb samuti Riigi Viljasalve tegevus, mis jätkas laiendatud kujul endise Riigi Viljamonopoli ülesannete täitmist (riiklikku vilja kokkuostu oli alustatud 19. juuli 1930. aasta «Teravilja kaitseseaduse» alusel). Riigi Viljasalve ostis vilja üle riigi kokku ning ainult temal oli õigus vilja importida ja eksportida. Talle anti üle kõik endised riigi viljalaod. Tartu aga ehitati kaasaegse tehnikaga varustatud elevaator. Riigi Viljasalve ülesandeks sai ka jõusööda valmistamine. Selle ettevõtte põhi- ja tagavarakapital ulatusid 4,5 milj. kroonile, riiklikud investeeringud aga 8 milj. kroonile.

Riigivõimu vahendusel moodustati 1936. aastal Piimaühigute Keskliit «Võieksport», millega liideti varemteguksenud keskühisus «Estonia» ja Piimaühingute Keskliit. «Võieksport» sai monopolioiguse piimasaaduste ekspordiks. Analoogiliselt sellele moodustati 1937. aastal endiste eksporditapamajade ühendamise teel Eesti Lihaeksport. Ekspordi kõrval hakkas Eesti Lihaeksport aga üha suuremas ulatuses haarama ka siseturgu, luues «Lihatsentraali» nime all oma kaupluste võrgu, mis kiiresti laienes.

Eelnimetatuile järgnesid Eesti Munaeksport ja Eesti Linaeksport.

Need näited kõnelevad riikliku initsiatiivi kasvamisest rahvamajanduse suunamisel nii otseselt kui ka kaudselt. Kapitalismi tingimustes tähendas see riiklik-monopolistliku kapitalismi seaduspärast arengut. Seda iseloomustab ka 1938. aastal riiklike ettevõtete arveldusoperatsioonideks ja finantseerimiseks asutatud a/s. «Keskassa» tegevuse kiire laienemine. 1939. aasta lõpul saavutas see riiklik pank arvete seisult a/s. «Krediitpanga» järel teise koha.³⁸

Nagu kapitalistlikes maades üldse, hakati tol perioodil Eestiski riiklikul finantseerimisel korraldama ulatuslikumaid ühiskondlikke töid. Endisest avaramaid võimalusi pakus selleks 1935. aastal loodud Rahvamajanduse Elustamise Fond. Suurematest välitöödest võib nimetada Toompea tugimüüri, Pirita tee ja kaldatammi, Härjapea kollektori ning lennuvälja ehitamist Tallinnas ja Emajõe kallaste kindlustamist Tartus. Selle kõrval hakati püstitama uusi riiklikke hooned. Nende projekteerimiseks ja ehitamiseks loodi

³⁶ ORRKA, i. 969, nim. 1, s.-ü. 484, l. 17.

³⁷ Sealsamas.

³⁸ «Eesti Statistika» 1946, lk. 257.

riiklik ehitusorganisatsioon «Ehitaja», kes alustas tegevust 1937. aasta lõpul. Erinevalt tööstusettevõtetest tegutses viimane kahjumiga.

Uue olukorra koos riikliku sekkumise tugevnemisega majandusellu tõi endaga kaasa Teise maailmasõja puhkemine 1939. aasta sügisel. Senisest veelgi enam tunti vajadust riikliku reguleerimise ja riikliku kontrolli järele. Pealegi komplitseerus olukord balti sakslaste lahkumisega Eestist. Nende valduses oli mitmeid tööstusettevõtteid, sealhulgas suurimate hulka kuuluvaid, millede edasise saatuse polnud veel selgust. Seepärast pidas majandusminister L. Sepp vajalikuks «Äriettevõtete juhtimise korralduse seaduse» alusel (RT, 1939, 96, 738) oma otsusega 1. veebruarist 1940 määrata riikliku kontrolli huvides usaldusmehed kümnesse sellisesse ettevõttesse. Nende hulka kuulusid a/s. A. M. Luther, a/ü. «Eesti Kiviõli», a/s. «Volta Tehased», a/s. Rotermanni Tehased, a/s. «Põhjala».

Avalik arvamus nõudis aga riikliku kontrolli rakendamist hoopis laiemas ulatuses. Isegi natsionalistliku Eesti Rahvuslaste Klubi häälekandjas märgiti selle nõudmise puhul, et niisuguse «kontrolli juures ei saa vahet teha ei oma ega väliserakapitali vahel, sest nagu öeldakse, erakapitalil pole isamaad».³⁹

Tehes kokkuvõtet riiklik-monopolistliku kapitalismi arengust kodanlikus Eestis, näeme, et Eesti oma kapitalivaese rahvusliku kodanlusega kujutas endast suhteliselt mahajäänud majandusega kapitalistlikku väikeriiki. Seepärast eeldas riiklik-monopolistliku kapitalismi areng siin majandusellu sekkuvate eri organite loomise kõrval ka paratamatult uute riiklike ettevõtete asutamist.

Praegu puudub veel täpsem ülevaade riiklike investeeringute osast Eesti rahvamajanduses. 1930-ndate aastate teisel poolel aga moodustasid need ilmselt peamise osa tööstuslikest investeeringutest. 1939. aastal võib riigile kuuluvat osa tööstuslikes põhifondides hinnata ümmarguselt veerandile. Samal ajal töötas riiklikes ettevõtetes koos metsatöölisega umbes 25 000 töötajat ehk ligikaudu 40% vastavast (suurtööstus + metsatöölised) töötajate üldarvust.

Riiklik-monopolistliku kapitalismi areng tõi endaga kaasa mitmekülgseid muutusi nii klassijõudude vaherkordades kui ka klassides endis. Selle protsessi põhjalikum analüüs nõuaks ja vääraks omaette käsitlust. Kuid ka pealiskaudsemal vaatlusel paistab silma rida iseloomulikke jooni, mis kõik kõnelevad sotsialistliku revolutsiooni objektiivsete eelduste valmimise kasuks.

Nii tugevnes märgatavalt tööstusproletariaadi jõud. Kuid samuti kasvas palgaliste arv ja osatähtsus majanduselus üldse. Kasvas ka palgaliste töötajate kaader, sealhulgas insener-tehniline personal, kelle huvid langesid põhiliselt kokku ühiskonna arengu üldiste huvidega.

Ka kodanluses endas toimus polarisatsioon ja sisemiste vastuolude teravnemine. Ilmselt ei lähtunud majandusminister L. Sepp ainuüksi demagoogiast, kui ta kõneles: «Elame murrangulisel ajajärgul, kus õhk on tiine uutest ideedest, püüetest, vaadetest. Toimuvad titaansed katsed leida uusi eluvorme, uut tõe, uusi sihte.»⁴⁰ Temagi arvates pidi kapitalistliku kasumi stiimul asenduma uue põhimõttega, mille järgi majanduse ülesandeks on esiplaanil üldsuse aineliste tarvete rahuldamise vajaduse lahendamine. Mõistagi pidas minister L. Sepp seejuures silmas eelkõige riiklik-monopolistliku kapitalismi ja selle pinnal kujuneva rahvusliku finantsoligarhia huve.

Kodanluse enda polarisatsioon ja klassivastuolude teravnemine ilmneb eriti riiklike aktsiaseltside asutamisel. Küllalt edukalt tegutsenud riiklike ettevõtete muutmise aktsiaseltsideks polnud rahvamajanduse arengu seisukohast vajalik ega mitte millegagi põhjendatud. Seda väitis õigustatult ka Riikliku Põlevkivitööstuse direktor M. Raud 1936. aastal, kui algas riiklike ettevõtete ümberkujundamine.⁴¹ Ümberkujundamise tulemusena suurenes vaid bürokraatia, samuti ettevõtete juhtiv koosseis (juhatus, nõukogu ja revis-

³⁹ A. Ots, Erapooletus ja sõjamajandus. «ERK» 1940, nr. 2 (64—69), lk. 67.

⁴⁰ Eesti majanduspoliitika sihtjooni. Kokkuvõtte majandusminister L. Sepa kõnedest. «ERK» 1940, nr. 1, lk. 13.

⁴¹ ORRKA, f. 969, nim. 1, s.-ü. 362, l. 1—3.

jonikomisjoni liikmete arv kasvas neis igaühes kuni 20 inimeseni), kuid samal ajal vähenes juhtiva personali vastutus. Kui riiklikud ettevõtted olid allunud Riigikontrollile, siis pärast ümberkorraldamist allusid nad vaid vastava seltsi revisjonikomisjonile. Viimase liikmed nimetati tegelikult majandusministri poolt samadest ringkondadest, kust ettevõtete juhatuste ja nõukogude liikmedki. Seejuures, mõistagi, ei unustatud «omamehi». Nii nimetati K. Eenpalu aktsiaseltside «Eesti Fosforiit» ja «Keskkassa» juhatuse esimeheks, kindral Laidoner a/s. «Virumaa Elekter» nõukogu esimeheks, Vold. Päts a/s. «Kopli Kinnisvarad» nõukogu esimeheks, A. Tupits o/ü. «Tallinna Külmoone» nõukogu esimeheks jne. A/s. «Esimene Eesti Põlevkivitööstus» juhatuse esimeheks jäi küll M. Raud, kes ettevõtet siianigi oli juhtinud, kuid esimehe asetäitjale F. Akelile jäeti majandusministri «juhatuskirja» kohaselt Tallinna Peakontori juhatajana ettevõtet kontrolliv positsioon koos kassa valitsemisega.⁴² Riiklike ettevõtete juhtivate tippude hulgas leidsid endale koha paljud teisedki kodanlikud tegelased, nagu J. Hünerson, M. Kõstner, K. Liidak, A. Oinas, M. Pung, K. Terras jne.

On loomulik, et selles olukorras jätkus võimul oleva kodanluse huvide prevaleerimine rahvamajanduse huvide arvel. Kuid ometi toimusid samal ajal olulised ühiskondlikud muutused koos klassijõudude vahekorra kujunemisega töölisklassi kasuks.

Riiklik-monopolistlik kapitalism, nagu märksime, tähistab kapitalismi viimast astet. Mida kaugemale ta areneb ja mida suuremat edu saavutab, seda teravamalt ja veenvamalt tõusevad esile kapitalismi vastuolud ja seda täielikumaks kujuneb ühtlasi ajaloo dialektilises arengus materiaalne ettevalmistus sotsialistlikuks revolutsiooniks.⁴³ Sellisena tuleb riiklik-monopolistliku kapitalismi arenemist hinnata ka kodanlikus Eestis.

*Eesti NSV Teaduste Akadeemia
Ajaloo Instituut*

Saabus toimetuses
23. I 1965

O. KARMA

О ГОСУДАРСТВЕННО-МОНОПОЛИСТИЧЕСКОМ КАПИТАЛИЗМЕ В БУРЖУАЗНОЙ ЭСТОНИИ

Резюме

По Тартускому мирному договору от 2 февраля 1920 г. Советское правительство отказалось от своих прав на промышленные предприятия, находившиеся на территории Эстонии, а также на те, которые принадлежали национализированным банкам.

Эстонскому правительству были переданы акции находящихся в Эстонии предприятий и облигации общей стоимостью в 16,3 млн. рублей. Вследствие этого возникли благоприятные предпосылки для развития государственно-монополистического капитализма, что в наибольшей степени соответствовало и развитию народного хозяйства в условиях установившегося в стране буржуазного строя. Но пробравшаяся к власти буржуазия использовала возникшее положение в своих корыстных целях. В результате различных махинаций буржуазных правителей почти все крупные предприятия оказались в руках иностранных капиталистов.

Понятно, что в таких условиях не могло быть и речи о развитии крупной промышленности Эстонии. Официально это объяснялось банкротством экономической политики правительства, действительной же причиной была широко развивающаяся коррупция продажных правительственных кругов.

Несмотря на такую неблагоприятную обстановку, возник все-таки целый ряд успешно действовавших государственных предприятий. Среди них были: Государственная сланцевая промышленность, Государственная торфяная промышленность, Государственные лесоразработки. Однако до начавшегося в 1929 году экономического кризиса лейтмотивом буржуазной экономики оставался лозунг свободы частного капитала. Только в обстановке кризиса в Эстонии, как и в других капиталистических странах, стали говорить о необходимости нового курса.

⁴² ORRKA, f. 969, nim. 1, s.-ü. 857, l. 40 ja 41.

⁴³ Vrd. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm. Tallinn, 1963, lk. 25.

В январе 1934 года была введена конституция, принятая в январе 1933 года. Временно исполняющим обязанности главы государства остался К. Пятс, после государственного переворота 12 марта 1934 года возглавивший этот «новый курс». Хозяйственно-политическим направлением стало усиление государственной инициативы в экономической жизни страны до непосредственного участия в сфере производства. Это новое направление объективно соответствовало и внутренним потребностям развития капитализма. В данном случае, как и при «миссии» капитализма вообще, можно констатировать увеличение производительных сил общественного труда, особенно же углубление процесса обобществления труда.

В связи с «новым курсом» в экономической политике правительства, прежде всего, заметен возросший интерес государственной власти к проблемам производства и хозяйственного учета. Для изучения вопросов экономики в 1934 году был учрежден Институт конъюнктуры. В 1935 году были образованы Экономический совет и Национальный комитет энергетики, в 1936 году — Комитет по торговле топливом с чрезвычайными полномочиями, в 1935 году — Комитет по рационализации вместе с Комитетом по трудоустройству, Институт по природным ресурсам и т. д. Чем деятельнее становились эти организации, тем скорее обнаруживалось несоответствие капиталистических отношений развитию и направлению производительных сил.

Одной из центральных проблем стало планирование перспектив развития энергетической базы и топливного баланса. В связи с этим возникла необходимость расширения торфяной и сланцевой промышленности, развития целлюлозной промышленности и производства огнеупорных материалов, сокращения лесоразработок и т. д.

Созданное в 1936 году на базе Государственных лесоразработок а/о «Эстонские лесоразработки» должно было сосредоточить в своих руках разработку и продажу, в том числе и экспорт леса из государственных лесных массивов. Для промышленного использования сосновой древесины в Кехра был построен целлюлозный завод, вступивший в строй в 1938 году. Государственная торфяная промышленность была преобразована в 1936 году в государственное а/о «Эстонская торфяная промышленность» со значительным расширением капитала. Были построены торфоразработки в Лехтсе и брикетозавод в Тоотси. Значительно расширило свое производство государственное а/о «Первое эстонское сланцевое производство», образованное на базе Государственной сланцевой промышленности.

Первым государственным предприятием по производству огнеупорных материалов было а/о «Кирпичные заводы» (1936 год); одновременно началось строительство новых заводов в Азери, Синди и Таллине. Вскоре начали свою деятельность а/о «Завод искусственного камня» и «Эстонский диатомит», работавшие на государственном капитале.

Государство расширяло свою инициативу и в других отраслях хозяйства, о чем свидетельствует создание «Государственного зернового склада», а/о «Таллинский холодильный завод», а/о «Эстонские воздушные линии» и т. д.

При посредничестве правительства были созданы монополистические предприятия: «Экспорт масла», «Эстонский мясоэкспорт», «Экспорт яиц» и др.

Укрепление государственно-монополистического капитализма, характерное для всего капиталистического мира, в каждой стране имело свои особенности.

Эстония была сравнительно отсталой капиталистической страной с небогатой национальной буржуазией. Для развития государственно-монополистического капитализма здесь наряду с созданием особых органов руководства экономикой были основаны новые государственные предприятия.

Государственно-монополистический капитализм является одним из закономерных явлений последней стадии капитализма, дальнейшее развитие которого подготавливает материальную основу для свершения социалистической революции.

В то же время усиливаются позиции финансовой олигархии и обостряются классовые противоречия. Разрешить последние может только социалистическая революция, которая и началась в Эстонии 21 июня 1940 года.

*Институт истории
Академии наук Эстонской ССР*

Поступила в редакцию
23/1 1965

O. KARMA

ÜBER DEN STAATLICH-MONOPOLISTISCHEN KAPITALISMUS IM BÜRGERLICHEN ESTLAND

Zusammenfassung

Laut Friedensvertrag von Tartu vom 2. Februar 1920 verzichtete die Sowjetregierung auf alle ihre Rechte auf die in Estland befindlichen Unternehmen. Zu diesen gehörten auch die Anrechte der verstaatlichten Banken auf die Industrieunternehmen Estlands.

Desgleichen übergab die Sowjetregierung der Bourgeoisregierung Estlands Aktien und Anleihen zum Betrag von 16,3 Millionen Rubel. Damit wurden Voraussetzungen zur Entwicklung eines staatlich-monopolistischen Kapitalismus geschaffen, was in den Bedingungen der bürgerlichen Macht auch dem Interesse der Entwicklung der Volkswirtschaft am meisten entsprach. Doch benutzte die an die Macht gelangte Bourgeoisie diese Lage für ihre eigennützigen Zwecke. Das Endergebnis dieser Operationen war das Abgleiten aller grösseren Unternehmen in die Hände ausländischen Kapitals. Selbstverständlich konnte in solchen Bedingungen keine Rede von der Entwicklung einer Grossindustrie in Estland sein.

Amtlich sprach man wohl von einer ausgewogenen Lage der Wirtschaftspolitik der Regierung. Vor allem hatte man aber es hier mit der auf dem Boden der Verkäuflichkeit der Bourgeoisie wuchernden allgemeinen Korruption zu tun.

Ungeachtet der Gesamtlage entstand trotzdem eine Reihe erfolgreich arbeitender Staatsunternehmen. Das waren die Staatlichen Brennschieferwerke, die Staatlichen Torfverarbeitungswerke, die Staatlichen Holzbearbeitungswerke und die Staatliche Druckerei. Doch blieb bis zum Anfang der schweren Wirtschaftskrise im Jahre 1929 die Freiheitslösung des Privatkapitals tonangebend. Erst während der Krise beginnt man in Estland wie auch in anderen kapitalistischen Ländern von der Unabkömlichkeit einer neuen Wirtschaftsrichtung zu sprechen.

Die im Oktober 1933 angenommene neue Verfassung wurde im Januar 1934 rechtskräftig. Als zeitweiliger Stellvertreter des Staatsoberhaupts blieb K. Päts im Amt, der die Übergangsregierung gebildet hatte. Seit dem Staatsstreich vom 12. März 1934 stand er an der Spitze der neuen Wirtschaftsrichtung. Ihr Ziel wurde gesetzmässig die Stärkung der staatlichen Initiative im Wirtschaftsleben, einschliesslich eine direkte Teilnahme an der Produktionssphäre. Diese Richtung entsprach objektiv den Anforderungen und Bedürfnissen der inneren Entwicklung des Kapitalismus. Wie bei der «Mission» des Kapitalismus überhaupt, so können wir auch im gegebenen Falle das Anwachsen der Produktivkräfte und insbesondere die Vertiefung der Vergesellschaftung der Arbeit konstatieren.

In Verbindung mit der neuen Wirtschaftspolitik ist vor allem ein Anwachsen des Interesses der Staatsmacht für die wirtschaftliche Kalkulation und die Erforschung von Produktionsfragen bemerkbar. Zur Erforschung von Wirtschaftsproblemen gründete man 1934 das Konjunkturinstitut. Diesem folgte im Jahre 1935 der Wirtschaftsrat und das sog. Nationale Kraftkomitee, 1936 ein mit Sondervollmachten versehenes Komitee für Brennstoffversorgung, danach das Institut der Bodenschätze usw. Je sachlicher die Arbeit dieser Behörden sich gestaltete, um so mehr offenbarte sich die bremsende Rolle kapitalistischer Verhältnisse bei der Bestimmung der Richtung und der Entwicklung von Produktivkräften.

Zu einem Problem wurde das Planieren der Entwicklungsperspektiven der Brennstoffbilanz und der energetischen Basis. In Verbindung damit wurde das Bedürfnis einer Erweiterung der Torf- und Brennschieferwerke, die Entwicklung einer einheimischen Baustoff- und Zelluloseindustrie wie auch der Beschränkung der Verminderung des Forstbestandes u. a. aktuell.

Auf der Basis der Staatlichen Holzverarbeitungswerke wurde 1936 die Aktiengesellschaft «Eesti Metsatööstus» («Estnische Holzverarbeitungswerke») gegründet, der die Aufgabe oblag, die zum Verkauf vorgesehenen Holzbestände der staatlichen Forstwirtschaften zu verarbeiten, abzusetzen, wie auch zu exportieren. Zwecks industrieller Auswertung des Kiefernholzes wurde die Zellulosefabrik in Kehra gegründet, die 1938 in Gang gesetzt wurde. Auch die staatlichen Torfverarbeitungswerke wurden 1936 in die Aktiengesellschaft «Eesti Turbatööstused» («Estnische Torfverarbeitungswerke») umgewandelt und ihr Kapital merklich erweitert. Als neue Industriebetriebe wurden der Torfbetrieb in Lehtse und das Brikettwerk in Tootsi gebaut. Desgleichen wuchs bedeutend die Produktion der auf der Basis der Staatlichen Schieferwerke geschaffenen Aktiengesellschaft «Esimene Eesti Põlevkivitööstus» («Erstes Estnisches Brennschieferwerk»).

Als erster Schritt zur Lösung der feuerfesten Baustoffe war die Gründung der staatlichen Aktiengesellschaft «Telliskivi Tehased» («Ziegelwerke») im Jahre 1936 und der Bau neuer Betriebe in Aseri, Sindi und Tallinn. Ihnen folgten die auf der Basis des Staatskapitals wirkenden A/G. «Kunstkivi Tehas» und die A/G. «Eesti Diatomit» («Kunststeinwerk» und «Estnisches Diatomit»).

Die Erweiterung der staatlichen Initiative findet auch in anderen Wirtschaftszweigen ihren Ausdruck, so zum Beispiel in der Tätigkeit der «Riigi Viljasalv» («Staatlicher Kornspeicher»), der Aktiengesellschaft «Tallinna Külkhoone» («Tallinner Kühlhaus»), der Aktiengesellschaft Eesti Lennuliinid «AGO» (Estnische Fluglinien «AGO»). Durch die Vermittlung der Staatsmacht wurden die monopolistischen Unternehmen der Zentralverband der Milchgenossenschaften «Võiekспорт» («Butterexport»), «Eesti Lihaeksport» («Estnischer Fleischexport»), «Munaeksport» («Eierexport») und andere geschaffen. Die Richtung zur Verstärkung des staatlich-monopolistischen Kapitalismus war in den kapitalistischen Staaten die gleiche, doch wurde sie in jedem Staate auf ihre eigene Art verwirklicht. Estland mit ihrer kapitalarmen Bourgeoisie stellte einen Kleinstaat mit einer verhältnismässig zurückgebliebenen Wirtschaft dar. Deshalb sah die staatlich-monopolistische Entwicklung des Kapitalismus neben den in das Wirtschaftsleben sich einmischenden Sonderbehörden, auch die unvermeidliche Gründung von neuen staatlichen Unternehmen vor.

Der staatlich-monopolistische Kapitalismus gehört zu der gesetzmässigen Entwicklung des letzten Stadiums des Kapitalismus. Seine weitere Entwicklung bildet die materielle Grundlage zur Verwirklichung der sozialistischen Revolution. Vom Standpunkt der Klassenverhältnisse aus bedeutete das die Stärkung finanz-oligarchischer Positionen der Grossbourgeoisie und zugleich auch die Verschärfung der Klassengegensätze. Diese Klassengegensätze war es aber nur möglich auf dem Wege der sozialistischen Revolution zu lösen, die auch unter der Führung der Kommunistischen Partei Estlands am 21. Juni 1940 ihren Anfang fand.

*Institut für Geschichtsforschung
der Akademie der Wissenschaften der Estnischen SSR*

Eingegangen
am 23. Jan. 1965